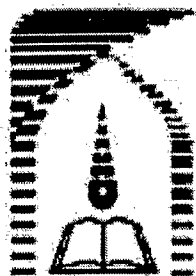

021739

۸۷, ۱۰۰, ۱۹۹
۸۷, ۱۰۱

۱۰۸۸۵۸

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی

خرید و فروش و تجارت برده در ایران عصر قاجار

۱۳۸۷ / ۹ / ۲۲

نرگس علیپور

استاد راهنما : دکتر غلامحسین زرگری نژاد

استاد مشاور : دکتر علی اصغر مصدق رشتی

تیر ۱۳۸۷

۱۵۵۸۵۸

کتابخانه تخصصی تاریخ و جغرافیا

به نام خدا

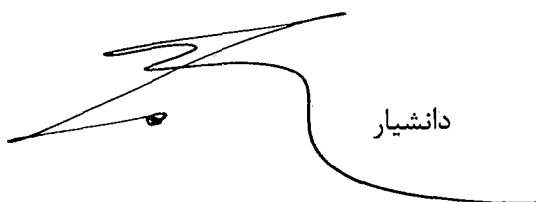
تأییدیه اعضای هیأت داوران در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیأت داوران، نسخه نهایی پایان نامه خانم نرگس علیپور تحت عنوان خرید و فروش و تجارت برده در ایران عصر قاجار را از نظر فرم و محتوا بررسی و پذیرش آن را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

اعضای هیأت داوران:

امضاء

رتبه علمی

دانشیار

استاد راهنما: دکتر غلامحسین زرگری نژاد

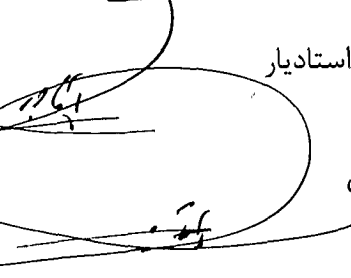
دانشیار

استاد مشاور: دکتر علی اصغر مصدق رشتی

استادیار

استاد ناظر: دکتر محمد علی اکبری

استادیار

استاد ناظر: دکتر هاشم آقاجری

نماینده شورای تحصیلات تکمیلی: آقای دکتر هاشم آقاجری

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموزان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد. رساله دکتری نگارنده در رشته تاریخ

است که در سال ۸۷ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به

راهنمایی سرکار خانم/جناب آقای دکتر غلامحسین زرگری نژاد،

مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق و مشاوره سرکار خانم/جناب آقای

دکتر از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب

(در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را

به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده رابه عنوان خسارت به

دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه

می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق

می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل

توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

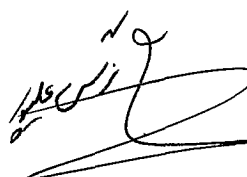
ماده ۶: اینجانب **نرگس علیپور** دانشجوی رشته تاریخ ایران اسلامی

مقطع کارشناسی ارشد

تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: **نرگس علیپور**

تاریخ و امضا:

۱۷/۶/۱۵

دستورالعمل حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی

دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاستهای پژوهشی دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عنوان پایان‌نامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد ذیل را رعایت نمایند:

ماده ۱- حقوق مادی و معنوی پایان‌نامه‌ها/ رساله‌های مصوب دانشگاه متعلق به دانشگاه است. هرگونه بهره‌برداری از آن باید با ذکر نام دانشگاه و رعایت آیین‌نامه‌ها و دستورالعملهای مصوب دانشگاه باشد.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی می‌باید به نام دانشگاه بوده و استناد راهنما نویسنده مسئول مقاله باشند. تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با مجوز کتبی صادره از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه و براساس آیین‌نامه‌های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استناد راهنما یا مجری طرح از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این دستورالعمل در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۲۵ در شورای پژوهشی دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب لازم‌الاجرا است و هرگونه تخلف از مفاد این دستورالعمل از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری خواهد بود.

طریق مراجع قانونی قابل پیگیری خواهد بود. ۱۳۸۴/۴/۲۵

رئیس هیأت مدیره
دانشگاه تربیت مدرس
۱۳۸۴/۴/۲۵

تشکر و قدردانی

بدین وسیله بر خود لازم می دانم از استاد راهنمای محترم جناب آقای دکتر غلامحسین زرگری نژاد که با هدایت های ارزنده خویش مرا در مراحل مختلف این تحقیق یاری نمودند؛ همچنین استاد مشاور ارجمند جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق که با ارشادات مفیدشان نهایت همکاری را داشتند، قدردانی و سپاسگزاری نمایم.

چکیده

خرید و فروش و تجارت یکی از راه های اصلی تأمین غلام و کنیز بوده است که در مورد همه جوامع از جمله ایران صدق می کند. اما کمیت و کیفیت این معامله انسانی در ادوار مختلف تاریخ ایران متفاوت است.

از قرن اول ه. ق طی لشکر کشیهای مسلمانان در آسیای مرکزی و قفقاز، خیل عظیمی از بردگان سفید وارد ایران شدند و در قرون بعد پیشروی مسلمانان تحت عنوان غزوه و جهاد علیه کفار در منطقه قفقاز و ماورای آن تا جنوب روسیه و اروپای شرقی و در شرق افغانستان و دشتهای شمال هند، منجر به اسارت اقوام مختلف این مناطق و فروش آنها در بازارهای برده فروشی شد بنابراین می توان گفت تا قبل از دوره قاجار و شروع قرن ۱۹م / ۱۳ق اسارت در جنگها و تهاجمات ناگهانی منبع اصلی تأمین غلام و کنیز بوده است.

با شروع حکومت قاجارها در ایران که طی آن تغییراتی در مرزهای جغرافیایی ایجاد شد (از بین رفتن حاکمیت ایران بر منطقه قفقاز توسط روس ها)، ورود غلامان و کنیزان سفید به ایران بسیار کاهش یافت. در مقابل تعداد زیادی غلام و کنیز آفریقایی در جنوب ایران و از طریق خلیج فارس وارد ایران شدند. این در حالی بود که تا قبل از این تاریخ تعداد غلامان و کنیزان سیاه در ایران و حوزه خلیج فارس اندک و ناچیز بود و غالباً همین تعداد اندک بدون اینکه در ملاء عام دیده شوند در خانه ها و املاک ثروتمندان به عنوان نوکران خانگی کار می کردند.

این تجارت، علی رغم قراردادهای منع برده فروشی و کنترل شدید کشتی های ضد برده فروشی نیروی دریایی انگلیس در خلیج فارس، تا اوایل قرن ۱۴ق / ۲۰م ادامه پیدا کرد.

واژگان کلیدی: قاجار، تجارت برده، غلام، کنیز .

فهرست مطالب

عنوان صفحه

فصل اول : مقدمه و کلیات تحقیق

- ۱-۱ بیان مسأله..... ۱
- ۲-۱ سؤالات و فرضیات..... ۲
- ۳-۱ هدف تحقیق..... ۳
- ۴-۱ روش انجام تحقیق..... ۳
- ۵-۱ پیشینه تحقیق..... ۳
- ۶-۱ معرفی و نقد منابع..... ۴

فصل دوم : پیشینه تاریخی

- ۱-۲ تجارت برده پیش از عصر قاجار..... ۱۲

فصل سوم: غلامان و کنیزان در ایران عصر قاجار

- ۱-۳ جمعیت ۱۹
- ۲-۳ وضعیت معیشت..... ۲۶
- ۳-۳ کاربردها و موارد استفاده..... ۳۰
- ۱-۳-۳ کنیزان..... ۳۲

۳-۳-۲ خواجهگان..... ۳۴

۳-۳-۳ غلامان شاهی..... ۴۰

فصل چهارم: غلامان و کنیزان سفید

۱-۴ منابع تأمین..... ۴۳

۲-۴ شمال غربی..... ۴۵

۱-۲-۴ اسارت در جنگ ها و تهاجمات..... ۴۵

۲-۲-۴ تجارت و خرید و فروش..... ۴۷

۳-۴ جنوب شرقی..... ۵۱

۴-۴ شمال شرقی..... ۵۶

۱-۴-۴ ترکمن ها..... ۵۶

۲-۴-۴ غارتگری و چپاول..... ۵۷

۳-۴-۴ اسرای ترکمنان..... ۵۸

۴-۴-۴ رفتار با اسراء..... ۶۰

۵-۴-۴ بازارهای خرید و فروش و قیمت بردگان..... ۶۵

۶-۴-۴ سیاست دولت ایران در برابر ترکمن ها..... ۶۷

فصل پنجم: غلامان و کنیزان آفریقایی

۱-۵ قومیت..... ۸۵

۲-۵ منابع تأمین..... ۸۷

- ۱-۲-۵ ورود بردگان از راه زمینی..... ۸۷
- ۲-۲-۵ ورود بردگان از طریق خلیج فارس..... ۹۰
- ۳-۵ مراکز تأمین برده..... ۹۱
- ۴-۵ معامله گران و دلالان تجارت برده در خلیج فارس..... ۱۰۱
- ۵-۵ حجم واردات غلام و کنیز به خلیج فارس..... ۱۰۶
- ۶-۵ شناورها(جهازات)..... ۱۱۰
- ۷-۵ قیمت و حق گمرکی غلامان و کنیزان..... ۱۱۲

فصل ششم: آزادی بردگان

- ۱-۶ منع برده فروشی در ایران..... ۱۱۴
- نتیجه گیری..... ۱۵۲
- منابع و مأخذ..... ۱۵۵
- پیوست..... ۱۶۶
- چکیده انگلیسی..... ۱۸۲

فهرست تصاویر

عنوان	صفحه
۱-۱ نقشهٔ محدوده جغرافیایی تجارت برده از آفریقا به خلیج فارس و ایران.....	۱۶۶
۲-۱ تصویر سند: پیشنهاد پذیرفتن کنیز گرجی، سال ۱۲۸۶ه.ق. سند شماره ۲۹۵/۳۱۵۷۸/۱ سازمان اسناد ملی ایران.....	۱۶۷
۳-۱ تصویر سند : خریداری کنیز به پیشنهاد یکی از درباریان، جهت ناصرالدین شاه. سند شماره ۲۹۵/۳/۱۵۳۵/۱. سازمان اسناد ملی ایران.....	۱۶۸
۴-۱ تصویر سند: نامه وزیر مختار انگلیس به میرزا سعید خان وزیر امور خارجه، در رابطه با ضبط دو نفر سیاه ایتیاعی آقا نجفعلی خان توسط سفارت انگلیس. ۸ شوال ۱۲۷۸ه.ق، وزارت خارجه.....	۱۶۹
۱-۴-۱ صفحهٔ اول.....	۱۶۹
۲-۴-۱ صفحهٔ دوم.....	۱۷۰
۳-۴-۱ صفحهٔ سوم.....	۱۷۱
۵-۱ تصویر سند: نامه وزیر مختار انگلیس به میرزا سعید خان وزیر امور خارجه ایران در باب کسالت میرزا محمود خان، کمیسر ایران در بوشهر و درخواست عزل وی. ۴ ربیع الاول ۱۲۷۸ق. مرکز اسناد آرشیوی وزارت امور خارجه.....	۱۷۲
۱-۵-۱ صفحهٔ اول.....	۱۷۲
۲-۵-۱ صفحهٔ دوم.....	۱۷۳
۳-۵-۱ صفحهٔ سوم.....	۱۷۴

۱۷۵..... صفحهٔ چهارم ۴-۵-۱

۱۷۶..... صفحهٔ پنجم ۵-۵-۱

۱۷۷..... صفحهٔ ششم ۶-۵-۱

۱۷۸..... صفحهٔ هفتم ۷-۵-۱

۶-۱ تصویر سند: نامه وزیر مختار انگلیس به وزیر امور خارجه ایران در باب شکایت از میرزا سید خلیل منشی مهام خارجه ساکن بوشهر که اقدام به خریدن غلام و کنیز سیاه کرده بود. ۱۸شوال ۱۲۷۸ه.ق.

۱۷۹..... مرکز اسناد وزارت امور خارجه

۱۷۹..... صفحهٔ اول ۱-۶-۱

۱۸۰..... صفحهٔ دوم ۲-۶-۱

۱۸۱..... صفحهٔ سوم ۳-۶-۱

فصل اول

مقدمه و کلیات تحقیق

۱- بیان مسأله

بعد از سقوط دولت صفوی، ایران با دوره ای از تمرکز زدایی مواجه گشت که نتیجه آن تقسیم این سرزمین به دو منطقه عمده شمال و جنوب بود. در هر دو منطقه خوانین استقلال طلبی ایجاد شدند که در راستای رقابتشان برای تسلط بر این مناطق و بازار تجارت آن از پشتیبانی تجار محلی و شرکتهای تجاری اروپایی بر خوردار بودند.

شمال ایران در قرن ۱۳ ه.ق نخست در دست افشارها و سپس قاجارها بود و به مناطق روسیه و عثمانی وابستگی تجاری داشت که این عامل زمینه رشد و احیاء تجارت در این منطقه را فراهم کرد. در پی این جریان رشد و افزایش تولیدات، نیاز به نیروی انسانی جدید ایجاد شد که اغلب از طریق ورود غلامان، کنیزان و بردگان از خارج و یا به کارگیری اسرای جنگی و خرید و فروش آنها تأمین می شد. جنوب ایران هم در این دوره در دست دودمان زند بود. امنیت و تمرکز قدرت ایجاد شده توسط دولت زند در این منطقه باعث رشد هر چه بیشتر تجارت و تولیدات و انباشت سرمایه های تجاری شد. یکی از پیامدهای این افزایش سرمایه ورود بیشتر غلامان و کنیزان بود که در این دوره در شیوه بهره کشی از آنها دگرگونیهایی ایجاد شد به این مفهوم که افزون بر کار در خانه ها و مزارع "آنگونه که در گذشته معمول بود" این گروه در فعالیتهای گسترده تری به کار گرفته می شدند.

با مرگ کریم خان زند و ضعف دولت زندیه تجارت عمده هند و خلیج فارس به ویژه تجارت برده به دست اعراب افتاد. در این قرن با افول فعالیتهای بازرگانی هلندیها و فرانسویها، انگلستان در عرصه تجارت و کشتیرانی در خلیج فارس بدون رقیب ماند. با توجه به اسناد و گزارشات ثبت شده توسط نمایندگان کمپانی، انگلیس خود نیز در تجارت برده حوزه اقیانوس هند سهیم بوده است. در اواخر قرن ۱۸ م. سیر و روند تجارت برده با تأثر از تحولات سیاسی و فکری اروپا دچار دگرگونی شد چنانچه

اعلامیه حقوق بشر مجلس ملی فرانسه در ۱۷۹۴ نقطه عطفی بود که زمینهٔ ایجاد نهضتی علیه برده‌فروشی و برده‌داری را در اروپا فراهم آورد. اما اقدام جدی علیه این امر از طرف دول بزرگ در این قرن به وجود نیامد. از قرن ۱۹ به بعد دولت انگلستان که دارای نیروی دریایی مقتدری بود در مبارزه با برده‌فروشی پیشقدم شد و این مسئله دستاویز خوبی برای پیشبرد مقاصد انگلیسیها در آسیا از جمله دخالت آنها در امور کشورها به خصوص کرانه‌های جنوبی خلیج فارس شد. این جریان منع خرید و فروش و تجارت برده در ایران مصادف با اواخر دورهٔ فتحعلیشاه و پس از او در روزگار پادشاهی محمد شاه و ناصرالدین شاه بود.

۱-۲ سؤالات و فرضیات

۱. سیر و روند خرید و فروش و تجارت غلام و کنیز در ایران عصر قاجار چگونه بوده است؟
 ۲. نحوهٔ ورود غلامان و کنیزان (سفیدپوست و سیاه پوست) به ایران عصر قاجار چگونه بوده است؟
 ۳. وضعیت معیشت و موارد استفادهٔ غلامان و کنیزان در ایران عصر قاجار چگونه بوده است؟
۱. خرید و فروش غلام و کنیز سفید در عصر قاجار به ویژه در منطقهٔ قفقاز، با توجه به کاهش قدرت ایران در نتیجه تسلط روسیه بر این منطقه بسیار کاهش یافت و در مقابل تجارت غلام و کنیز آفریقایی (سیاه) در جنوب ایران و در منطقهٔ خلیج فارس به طور چشمگیری افزایش یافت. اما به تدریج با وضع قرار نامه‌های منع تجارت برده در اواخر قرن ۱۹، این تجارت کاهش یافت و در قرن ۲۰ به ندرت اثری از آن یافت می‌شد.

۲. غلامان و کنیزان سفید یا از راه اسارت در جنگها و تهاجمات ناگهانی و یا خرید و فروش به دست می آمدند ولی سیاهان تنها از طریق معاملات تجاری در جنوب ایران و عمدتاً از راه دریا وارد ایران می شدند.

۳. غلامان و کنیزان در ایران از وضعیت خوبی برخوردار بودند. کنیزان یا به عنوان زن صیغه ای و یا دائمی وارد حرمسراها می شدند و یا در خدمت زنان بزرگان به کارهای خانگی می پرداختند. غلامان نیز در زمینه های مختلف نظامی، خدمات خانگی، نگهبانی، کشاورزی و آبیاری، ماهیگری و غواصی (در جنوب) به کار گرفته می شدند و در صورت داشتن توانایی و کاردانی به مناصب بالای اداری و نظامی نیز دست می یافتند.

۳-۱ هدف تحقیق

هدف از این تحقیق بررسی چگونگی ورود و تأمین غلامان و کنیزان به ایران و شناخت وضعیت این گروه اجتماعی در عصر قاجار می باشد.

۴-۱ روش تحقیق

روش تحقیق تاریخی مبتنی بر گردآوری، توصیف، نقد و بررسی و تحلیل و تعلیل یافته ها با تکیه بر اسناد.

۱-۵ پیشینه تحقیق

در این زمینه تحقیق جامعی که به طور خاص به این موضوع پرداخته باشد نوشته نشده است. تنها خانم بهناز میرزایی از دانشگاه North York آمریکا در رساله دکتری خود تحت عنوان (Slavery, The abolition of the slave trade, And the emancipation of slaves in iran(1828-1928). به طور کلی به برده داری در ایران عصر قاجار پرداخته است. مقالات (Slaves And Slave Trading In Shi'i Iran , AD 1500 – 1900) از توماس ام. ریکس و ("Barda and Bardadari". From The Mongols To The Abolition of Slavery) از ویلم فلور نیز به صورت کلی و مختصر به این موضوع پرداخته اند.

۱-۶ معرفی و نقد منابع

منابع مورد استفاده در این تحقیق را می توان در سه دسته تقسیم کرد: اسناد تاریخی، منابع تاریخی، سفرنامه ها.

۱. اسناد

اسناد و مدارک در پژوهش های تاریخی جایگاه ویژه ای دارند. اسناد نزدیکترین منبع به زمان رویداد می باشند و حاوی نکات بسیار ریز و دقیقی هستند که شاید در دیگر منابع تاریخی به ندرت یافت شوند.

آرشیو وزارت خارجه ایران حاوی اسنادی است که بخش پایانی این پژوهش بر آنها استوار است. از آنجا که کارگزاری های بنادر جنوب زیر نظر وزارت خارجه کار می کردند گزارش های بسیاری از وقایع و حوادث بنادر و جزایر را به وزارت خارجه ارائه می کردند. علاوه بر این اسناد، مکاتبات و تلگراف های سفارت بریتانیا در تهران و سفارت خانه های ایران در لندن و سایر جاها با این وزارت خانه صورت می

گرفت و تمام این نامه ها در بایگانی وزارت خارجه نگهداری شده است. این اسناد هم از حیث تعداد و هم موضوع، کثرت و تنوع بسیاری دارند.

در این تحقیق حدوداً ۷۰ سند مشتمل بر مراسلات میان سفارت انگلیس و صدراعظم و وزیر امور خارجه ایران و صورت عهدنامه های منع تجارت برده، استفاده شده است. تعداد اندکی از آنها از آرشیو اسناد سازمان اسناد ملی و بقیه از مرکز اسناد وزارت امور خارجه تهیه شده اند.

همچنین بخش مهمی از شرح دقیق وقایع خلیج فارس در طول قرن ۱۹ را می توان در گزارشات کارگزاران دولت انگلیس مقیم این منطقه و اسناد کمپانی هند شرقی به دست آورد. بخشی از این اسناد به صورت مجموعه در قالب کتاب قابل دسترسی بوده و مورد استفاده قرار گرفتند از جمله The Persian Gulf Precis که جلد سوم آن در زمینه تجارت برده در خلیج فارس اطلاعات ارزنده ای در دسترس قرار می دهد.

کتاب Gazetteer of the Persian Gulf که توسط لوریمر و به توصیه لرد کرزن بین سالهای ۱۹۰۵ تا ۱۹۱۵ در بخش خارجی دفتر هند گردآوری شد و در ۱۹۱۵ به طبع رسید نیز در این زمینه قابل توجه است. لوریمر را از حیث گردآوری و ضبط وقایع خلیج فارس به صورت سال شمار یا کرنولوژیک شاید بتوان با برخی از تاریخ نگاران قدیمی مقایسه کرد زیرا وی که به همه منابع و اسناد دسترسی کامل داشته با حوصله حوادث خلیج فارس را سال به سال گرد آورده است.

جلد چهارم این اثر از بخش تاریخی آن، حاوی فصل مشبعی در زمینه تجارت برده در خلیج فارس و اقدامات ضد برده داری انگلیسی ها در این منطقه است که اطلاعات مفیدی در اختیار خواننده قرار می دهد. دو بخش آخر این تحقیق کاملاً مبتنی بر اسناد (هم فارسی و هم انگلیسی) می باشد.

۲. منابع دست اول

منابع وقایع نگارانه، خاطرات و سفرنامه ها

منابع وقایع نگارانه این دوره در رابطه با وضعیت معیشت غلامان و کنیزان در ایران اطلاعات مفید ولی بسیار مختصری ارائه می دهند. قسمتی از این تحقیق که مربوط به ترکمنها و برده های ایرانی آنها می باشد بر پایه منابع وقایع نگارانه و سفرنامه ها نوشته شده است. از جمله مهمترین منابع وقایع نگارانه که از آن استفاده شده است می توان به کتاب **ناسخ التواریخ** محمد تقی سپهر اشاره کرد. سپهر متولد ۱۲۱۶ ق و از اشراف زادگان کاشان بود.

وی با وجود مسافرت‌هایی به تهران غالباً در زادگاه خود اقامت داشت و با شاهزادگان قاجار و حکم نهبوند، کاشان و لرستان مراوده داشت و سپس به خدمت فتحعلی شاه و محمد شاه و بعد ناصرالدین شاه در آمده و علاوه بر مشاغل دیگر دولتی به نوشتن تاریخ قاجاریه اقدام کرده و در ۱۲۷۴ هـ ق آن را به پایان رساند. وی در سال ۱۲۹۷ ق در گذشت.

جلد اول کتاب مربوط است به روی کار آمدن سلسله قاجار تا پایان پادشاهی فتحعلی شاه، جلد دوم مربوط به حوادث دوره محمدشاه و جلد سوم شامل حوادث ده سال اول سلطنت ناصرالدین شاه می باشد. در این کتاب وقایع مربوط به جنگ ها، لشکرکشی ها، عزل و نصب ها، روابط خارجی، اعیاد و جشنها و مسائل مربوط به خاندان سلطنت و مانند اینها به رشته تحریر در آمده است.

درباره صحت و سقم مطالب کتاب باید توجه داشت که چون به دستور شاه و برای او نوشته شده است از دور اندیشی ها و جلب رضایت زمامداران وقت بر کنار نمانده است، مخصوصاً که وقایع مربوط به پدران شاه و خود او را به نگارش در آورد و بعید نیست از ذکر مطالبی که خوشایند شاه یا بعضی مقامات نبود، صرف نظر کرده یا به اختصار و تحریف گذرانده باشد و معمولاً از توجه

به علل دقیق بسیاری از رویدادها غفلت کرده که البته این خصوصیت در بسیاری از تاریخ های رسمی به چشم می خورد.

سپهر در این اثر ضمن بیان رخداد‌های خراسان و استرآباد، مطالب مهمی در رابطه با ساکنان شمالی این مناطق یعنی ترکمن ها و ازبک ها و مناسبات و برخوردهای دولت ایران با آنها در نتیجهٔ اغتشاشات و نا امنی هایی که این اقوام در مرزهای شمالی ایران ایجاد می کردند، بیان کرده است که در بخشی از این تحقیق مورد استفاده واقع شده اند.

اثر دیگر رسالهٔ مختصری است که شرح سفر ایلچی محمد شاه قاجار به خیوه می باشد. این رساله با نام «یادداشت‌های حکومت مرکزی در خوارزم» در کتابخانه وزارت امور خارجه و میکرو فیلم آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است که البته نام نویسنده آن در متن سفرنامه معلوم نیست.

متن این رساله در سالهای اخیر با نام «روزنامهٔ سفر خوارزم» چاپ شده است. و مصحح کتاب با استفاده از قراین و رخدادها و متون تاریخی دیگر نشان داده که نویسنده سفرنامه و ایلچی محمدشاه شخصی بوده است به نام محمدعلی خان غفور که در سال ۱۲۵۷ ه. ق به دنبال اسارت محمد ولی خان برادر زاده ا للهیارخان آصف الدوله و بمنظور استخلاص او « به پیش الله قلی خان توره والی خوارزم مأمور شد» ولی بدون رسیدن به هدف به ایران بازگشته است. خود نویسنده در آغاز سفرنامه اش تصریح کرده که مأموریتش این است که « اگر خداوند مقدر کرده باشد اسرای ایران را مرخص نماییم .لازم است که وقایع عرض راه را ثبتي برداشته به نظر اولیای دولت قاهره برساند.»

نویسنده سفرنامه مسیر سفر خود و همراهانش را با ذکر فواصل بین شهرها و آبادیها ذکر کرده است. آنان از طریق مشهد به مرو و از آنجا از حدود جیحون و هزار اسب به خیوه رسیده اند. وی نکاتی از وضعیت اجتماعی مرو و مشخصات مرو قدیم و مرو جدید و قلعه و خندق آن بیان کرده و اطلاعات بسیار مفیدی در مورد وضعیت اسرای ایران که در طول سفر گه گاه با آنها مواجه میشد و در خیوه